

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

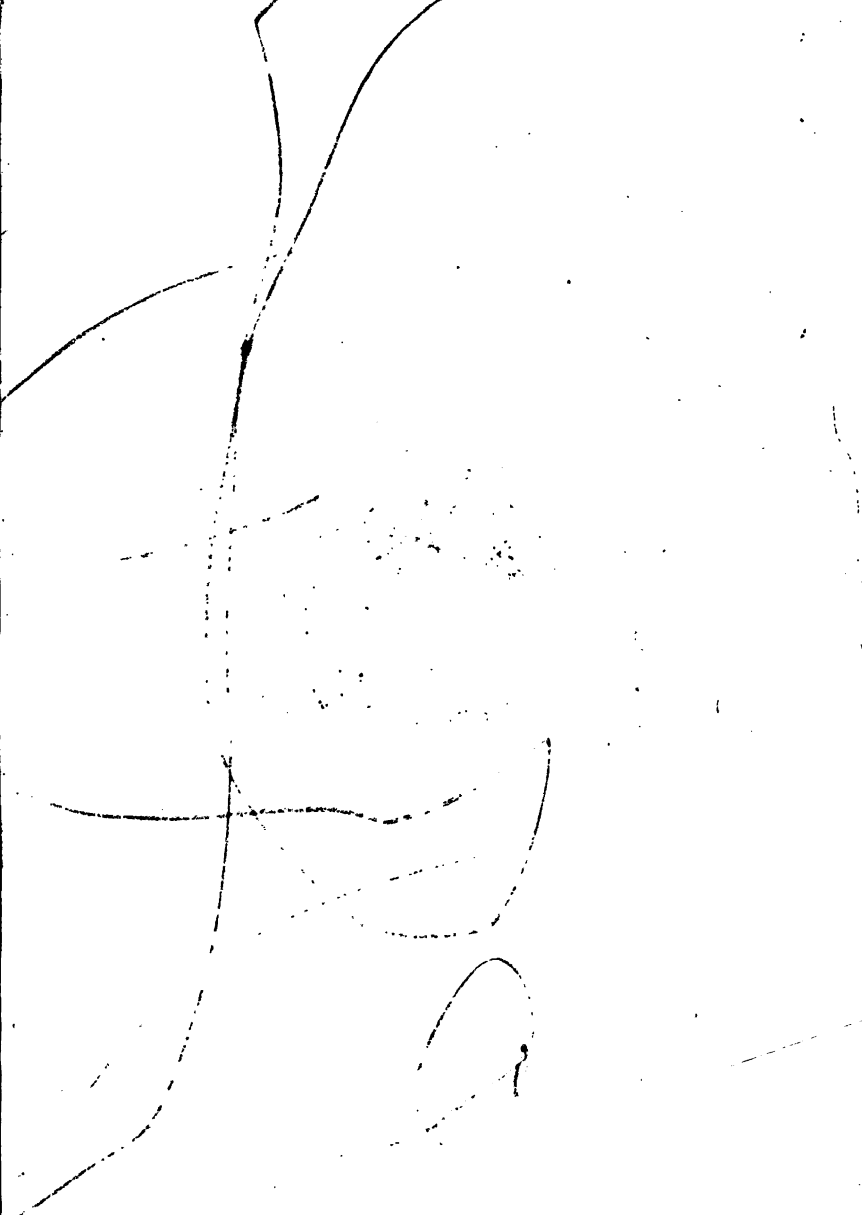
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ՀԵՐԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՈՒԹ ՄԵՀԵՆՆԵՐՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԼԵՐ

ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՈՒԹ ՄԵՅԵԱՆՆԵՐՆ

ԼԻՆԵՆ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1899.

Carriage, ...

474

ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՈՒԹ ՄԵՀԵԱՆՆԵՐՆ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ

ՀԱՄԵՄԱՏ

48 p.

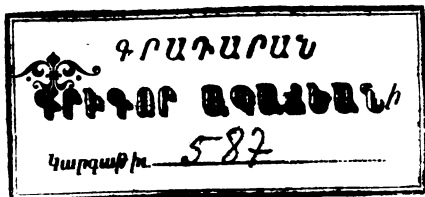
ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԿԱՐԻԷՐԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

ՄԻՒԹ. ՈՒՒՏԷՆ

ՎԻՆՆԵԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1899.

1-13
E R E A

116

117

118

119

120

121

Ա Ջ Դ

Հայագէտն Կարիէրի լոյս հանած համառօտ քայլ
հայ բանասիրութեան համար կարեւոր գրութեամբ¹ նուիր-
ուած է այս տարւոյ (1899 Հոկտ.) Արեւելագիտաց ԺԲ.
ընդհանուր Համաժողովին ի Հոովմ, միանգամայն ի յի-
շատակ Կարողոսի Շէֆէր, որ Արեւելագիտաց ԺԱ. Հա-
մաժողովին (Պարիս) նախագահն էր²: Իւր համառօտու-
թեան մէջ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մըն
է, ոչ թէ ընդհանրապէս Հայոց դիցաբանութեան մասին,
այլ այն կրկին աղբերաց՝ որոնք գլխաւորաբար կը մա-
տակարարեն մեզ նոյն նիւթոյ մասին մեր ունեցած
դոյզն ծանօթութիւններն. այսինքն են Ագաթանգեղոս եւ
Մ. Խորենացի: Գրքին եզրակացութիւնը կը ցուցնէ որ
Հայագէտն ասով ըստ ինքեան շարունակած է իւր քննա-
դատութեանց շարքն, զորոնք հրատարակած է Խորե-
նացւոյ պատմագրութեան աղբերաց նկատմամբ. եւ
որոնք լոյս տեսան թերթիս մէջ³: Այս պատճառաւ ան-

¹ A. Carrière, Les huit Sanctuaires de l'Ar-
ménie payenne, d'après Agathange et Moïse de Khoren.
Étude critique. Paris 1899. 8° pp. 29 (եւ 1 տխուր):

² Ասոր համար նուիրման էջ մը կայ գրքին վերջը,
զոր յաւաք կը բերենք. Je présente cette étude au XIIe
Congrès international des Orientalistes (Rome), en la
consacrant à la Mémoire de Charles Schefer, membre
de l'Institut, administrateur de l'École des langues
orientales vivantes, président du XIe Congrès inter-
national des Orientalistes (Paris) A. C.

³ Գլխաւորները A. Carrière, Moïse de Khorène
et les Généalogies patriarcales. Paris 1891 (տե՛ս «Հան-
դէս», 1891, էջ 345 եւն). — A. C., Nouvelles Sources
de Moïse de Khoren, études critiques. Vienne 1893, 8°

հրաժեշտ կը համարինք նոյնը ծանօթացընել մեր ընթերցողաց լիակատար թարգմանութեամբ:

VIII+56. (Հայ՝ «Նորագոյն աղբերք Մ. Խորենացւոյ» եւն: Վիեննա 1893. 8° էջք յ+51. «Աղբ. Մատ.» Ը.) — A. C., Nouvelles Sources etc. Supplément, Vienne 1894. 8° VIII+40. (Հայ՝ «Նորագոյն աղբերք եւն. Յաւելուած: Վիեննա 1894. 8° յ+43. «Աղբ. Մատ.» յ7.) — A. C. La légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Paris 1895. (Հայ՝ «Աբգարու զրոյցը Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ» եւն. Թրգմ. Հ. Գաբ. Վ. Մէնէ-վիչեան: Վիեննա 1897. 8° էջք յ+107. «Աղբ. Մատ.» ԻԲ.)

ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒԹ ՄԵՀԵՈՆՆԵՐՆ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ

ՀԱՐԵՄԱՑ

Հայոց հեթանոսական կրօնքն արդէն առարկայ եղած է բազմաթիւ գիտնական աշխատասիրութեանց: Որչափ ինծի ծանօթ է, ժամանակաւ վերջիններն են Հ. Ղ. Ալիշանի գործը՝ 1895 ին հրատարակուած,¹ եւ Հ. Գեղցեր ուսուցչապետին յիշատակագիրն՝ որ նոյն տարին ներկայացուած է Լայպցիգի Գիտութեանց արքունական ընկերութեան:² Միիթարեան անխոնջ Հայրը ժողոված է իւր գրքին մէջ այն ամէն տեղեկութիւնքն զորոնք կրցած է հաւաքել Հայոց հին կրօնին վրայ: Ենայի Համալսարանին հռչակաւոր ուսուցչապետն՝ շատ աւելի սակաւաթիւ էջերու մէջ, բայց աւելի ապահով եւ աւելի խստադատ յօրինուածութեամբ՝ գործածած է իւր ընդարձակ ծանօթութիւնքն եւ իւր քննադատական հանճարը՝ ներկայացընելու

¹ «Հին հաւաք Հայոց», Վենետ. 1895, էջ 522:

² H. Gelzer, Zur armenischen Götterlehre, in Berichte der Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, 1896, p. 99—148. — Թրգմ. ի հայ՝ Հ. Յ. Թորոսեան՝ «Դիցաբանութիւն Հայոց», ի «Բշ» 1897 էջ 16, 63, 176, 353, 425, 474 եւն:

մեզի հայկական ամենադից կաճառին (Պանթէոն) այնպիսի պատկեր մ'որ շատ գերազանց է մեր ցայտմ ունեցածէն: Որչափ ալ յանձնարարենք՝ քիչ է, կրօնական պատմութեան ուսմանց բարեկամներուն՝ կարգալ այս երկու հոյակապ գործերն, որ կը նպաստեն լուսաբանելու նիւթ մ'որ այս ամէնէն ետքն ալ տակաւին մութ կը մնայ:

Արդեամբք ալ դժուար է ցայտմ ստացուած արդիւնքներն իբրեւ լիովին գոհացուցիչ համարիլ: Կը զգանք որ անհաստատ, անստոյգ, անորոշ բան մը կայ, որ մի միայն աղբիւրներուն ցանցառութենէն եւ աղքատութենէն յառաջ չի գար: Պակասած է հետազոտութեան համար ապահով խարիսխ մը, բացորոշ գծուած մեկնակէտ մը: Ասոր համար բազմաթիւ եզրակացութիւններ, որ հիմնուած են կղզիացած՝ երբեմն մի միակ տեղերու վրայ, չեն կրնար դիմանալ քիչ մ'աւելի խիստ քննադատութեան առջեւ: Ըսածնիս պարսաւ մը չէ, որ ուղղուած ըլլայ այն երկու գիտնոց զորոնք վերը յիշեցինք: Եթէ անոնք աւելի կատարելապէս չեն յաջողած, պատճառն այն է որ անոնց անկարելի էր աւելի լաւն ընել: Պակասութիւնը հոս այն է՝ որ հայկական հին մատենագրութեան մեր ունեցած ծանօթութիւնքը տակաւին իրենց սկզբնական վիճակին մէջն են: Պատմական հետազոտութիւնը չի կրնար վախճանին հասնիլ, եթէ անկէ յառաջ կանխած չըլլայ վկայութեանց քննադատութիւնը: Բայց արդ հայ բնագիրներուն ժամանակին, աղբերաց եւ հեղինակութեան մասին բազ-

մատեսակ խնդիրները միայն Գուտշմիտէն վեր սկսած են գիտնականօրէն յուզուիլ. եւ անտարակոյս տակաւին շատ հեռու է այն օրն երբ բաւական պարզաբանուած ըլլան: Առ այժմ, հին Հայաստանի վիճակին վրայ՝ յիշեալ բնագիրներուն համեմատ եղած ուսումնասիրութիւնք, ի մասնաւորի հետազոտութիւնքն ի մասին քրիստոնէութեան մուծուելուն այս երկիրը, եւ այն կրօնին որուն տեղը բռնեց, յաճախ շատ խնդրական եզրակացութեանց կը տանին:

Յաջորդ էջերուն մէջ իմ նպատակս չէ հայկական հեթանոսական կրօնին ծանօթութիւնը զարգացընել: Ար շատանամ յիշելով դից անունները, առանց զբաղելու անոնց էական բնութեամբն. առանց խուզարկելու անոնց պարսիկ, հայ կամ ասորի ծագումը. առանց ճշգրտելու՝ զանոնք յունական Պանթէոնի դից հետ նոյնացընելու առաջարկութեանց արժէքն: Արդեամբք ալ պարզապէս գրական կարգի խնդիր մըն է զոր յաջորդովս կը փորձեմ պարզաբանել: Մովսիսի Խորենացւոյ քանի մը տեղերը հետազոտելով՝ կ'ուզեմ ցուցընել որ այն տեղերը չեն կրնար որեւէ արժէք մ'ունենալ պատմաբանի մը համար, եւ թէ անոնցմէ յաճախ հանուած հետեւութիւնքը գոնէ վաղաժաման են:

Ա.

Արտաշէս Ա., եթէ պէտք է հաւատալ Մ. Խորենացւոյ, վաղարշակայ թոռն ու երկրորդ յաջորդն էր որ հիմնեց Հայոց Արշակունեաց հարստութիւնը: Պատերազմասէր միապետ մըն է, որ կ'աշխարհակալէ Փոքր-Ասիան, կը գրաւէ Յունաստանն, եւ՝ լնու զՈվկիանոս բազմութեամբ նաւաց: Կը մեռնի զինուորական ապստամբութեան մ'առնն, երբ իւր անհամար զինուորները զերար կը կոտորէին. (Մ. Խոր., Բ, Ժա-Ժգ:) Արտաշէս իւր գահը թողուց Տիգրանայ իւր որդւոյն, Միհրդատայ փեսային եւ դաշնակցին, Լուկուլլոսի եւ Պոմպէի հակառակորդին, որ իւր աշխարհակալութիւնքն տարածեց Միջագետաց եւ Ասորոց աշխարհին կողմը:

Իւր արշաւանաց ժամանակ՝ Փոքր-Ասիա եւ Յունաստան որոշ թուով դից արձաններ գտաւ Արտաշէս, զորոնք Հայաստան խաւրեց՝ ազգային մեհեաններուն մէջ կանգնելու, իբրեւ նշանակներ իւր յաղթութեանց: Տիգրան իւր հօրը կամաց գործադրութիւնն աւարտեց, եւ մեհեանները ճոխացուց Միջագետք գանուած արձանով մը:

Ահա Մովսիսի Խորենացւոյ այն տեղերն որ այս դէպքերուն կը վերաբերին:

1.

Եւ գտեալ յԱօիայ պղնձաձոյլ սակէզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ եւ զՀերակլեայ եւ զԱպօղոնի, տայ (Արտաշէս) բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեացեն յԱրմաւիր: Չոր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգէ վահաւնեաց, զԱպօղոնին եւ զԱրտեմիդեայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլայն զառնապատկերն՝ զոր արարեալ էր ի Սկիւզեայ եւ ի Դիպինոսէ կրետացւոյ, զվահագն իւրեանց վարկանելով նախնի, կանգնեցին ի Տարօն յիւրեանց սեփհական գիւզն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի: (Բ, Ժբ.)

2.

Բայց եւ յԵլլագայ առեալ պատկերս զԴիոոի, զԱրտեմիդեայ, զԱթենայ, զԵփեսաու, զԱփրդիսեայ, տայ (Արտաշէս) բերել ի Հայս: Որ ոչ ժամանեալ միջամուտ լինել յաշխարհս, լսեն ժողով մահուան Արտաշիսի, եւ փախուցեալ ընկենաւ զպատկերսն յամրոցն յԱնի. եւ քարով զնոցին զհետ լինելով, դադարեն առ նոսա: (Բ, Ժբ.)

3.

Առաջին գործ զմահեանն շինել կամեցաւ (Տիգրան) իսկ քրմացն որ եկեալ էին ի Յունաց, զմուսաւ ածեալ՝ զի մի ի խորագոյն Հայս վարիցին, պառնառեցան ըզձուլութիւնս, իբր թէ գիրն անգէն կամին զընակիլն: Որում հաւանեալ Տիգրան, կանգնեաց զոլմպիական պատկերն Դիոոի յամուրն յԱնի, եւ զԱթենաս ի Թիլ. եւ զԱրտեմիդայ զմեւս պատկերն յԵրիզայ². եւ

¹ Պետք չէ շփոթել ամրոցն Անի (որ կը կոչուի նաեւ Վամախ, նոր քարտեսներու վրայ՝ Վեմախ), Եփրատայ ձախ ափը՝ Բարձր-Հայոց ձիւ, Անի քաղաքին հետ՝ Ախուրեան գետոյ վրայ Արարատ նահանգին ձիւ՝ որ Բաբասուրենեաց արքայութեան մայրաքաղաքն եղաւ եւ որուն աւերակները հանրածախօթ են: Հմմտ. St. Martin, Mémoires sur l'Arménie, I, 72 եւ 111 ff.

² Tomaséo, Langlois եւ ուրիշներ կը գրեն Eriza. Բայց «Երիզայ» սեռական-արական ձեւն է «Երեւ» անուան: Ցեռ

զեփեսաոսն ի Բագայաւինջ: Բայց զԱփրադիայ
զպատկերն իբրեւ Երակղեայ տարփաւորի՝ առ
նորին պատկերին Երակղեայ հրամայեաց կանգ-
նել յաւրից տիգրան (= Աշտիշատ) եւ ցառու-
ցեալ ընդ Վահուսինն, եթէ ընդէր յիւրեանց
սեպհականին իշխեցին կանգնեցին զպատկերն
Երակի առաքեալ ի նորին հօրէ, ընկենաւ զնսս
ի քրմութենէն, եւ զգեւզն յարքունիս առնաւ,
յորում պատկերքն կանգնեցան: (Բ, ԺԴ):

4.

Ինքն (Տիգրան), իջանէ ի Միջագետս, եւ
գտեալ անդ զԲարշամինայ զպատկերն՝ զոր ի
փղոսկրոյ եւ ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով,
հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորդան:

Այս տեղերէն՝ զորոնք յառաջ բերինք
ինքնին կը հետեւի որ՝ Մովսիսի Խորենացւոյ
Ժամանակագրութեան համաձայն մերձաւորա-
պէս մեր քրիստոնէական թուականութեան ա-
ռաջին դարուն սկիզբները՝ Հայաստանի հեթա-
նոսական մեհեանները փոխադրուեցան ինն դից-
արձանք օտար ծագմամբ, երկու աշխարհակալ
միապետաց՝ Արտաշիսի եւ Տիգրանայ՝ հրամա-
նաւ: Այս արձաններէն երեքը Փղքր-Ասիայէն
էին, հինգը՝ Ելլադայէն, մին՝ Միջագետքէն:
Հայկական տաճարներուն մէջ՝ զետեղուեցան հե-
տեւեալ կերպով.

Ա-ի- գրան-աշէնքը

1. Արտեմիս (Ա), որուն արձանը
կանգնուեցաւ Արմաւիր.
2. Հերակլ Աշտիշատ.
3. Ապոլոն Արմաւիր:

Ագաթանգեղեայ քով ձեւի կրկին օրինակները (տպ. 1862).
էջ 49 եւ 590:

ԵԼԼԵԴԻՄ ԳԴՆԱՆՆԵՐԸ՝

4. Դիոս	Անի.
5. Արտեմիս (Բ)	Երէզ.
6. Աթենաս	Թիւ.
7. Հեփեստոս	Բազայառինջ.
8. Ափրոդիտէ	Աշտիշատ:

ՄԷԶՔԵԿԻ ԳԴՆԱՆՆԵՐԸ՝

9. Բարշամէն Թորդան:

Արմաւիր քաղաքն՝ որուն համար որոշած էր Արտաշէս Ասիոյ մէջ գրաւած երեք արձաններն, եւ որ սակայն միայն Արտեմիդեայ եւ Ապոլլոնի արձանները ստացաւ, այն ժամանակ տակաւին մայրաքաղաք էր Հայաստանի: Արտաշէսի հաւը՝ Վաղարշակ՝ հոն կանգնած էր արդէն իւր նախնեաց անդրիններուն հետ նաեւ Արեգական եւ Լուսնի արձանները. (Բ, Ը:) Երբ Երուանդ՝ Սանատրկոյ յաջորդը՝ Թողուց Արմաւիրն եւ իւր արքունեօք հաստատուեցաւ Երուանդաշատ քաղաքը՝ զոր շինած էր Երասխայ վրայ եւ Ախուրեան գետէն ոչ հեռու, իւր նոր մայրաքաղաքը փոխադրել տուաւ այն ամէնն որ կար հնոյն մէջ, ի բաց առեալ սակայն դից անդրինները: Կասկածոտ միապետն իւր բնակութեան մօտ երկրպագուաց մեծաթիւ խումբն թաց բազմութենէն վախնալով՝ բազիններն ու արձանները հաւաքեց միացուց քաղաքի մը մէջ՝ որ յատկապէս պաշտաման նուիրուած էր, զոր շինեց քիչ մը հեռուն եւ անուանեց Բագարան. (Բ, ԼԹ, Խ:) Սակայն իւր յաջորդը՝ Արտաշէս Բ.՝ ինքն ալ նմանապէս իրեն մայրաքաղաք մը շինեց, որուն իւր

անունը տուաւ՝ Արտաշատ. հոն ժողովեց այն ամենայն՝ զոր իւր նախորդը հանած էր Արմաւրէն՝ անոնցմով Երուանդաշատն ու Բագարանը զարդարելու համար, փոխելով նաեւ “զպատկերն Արտեմիդայ եւ զամենայն կուռս հայրենիս” (Սանատրուկոյ*) Արտաշատ փոխադրուեցաւ նաեւ Ապողոնի արձանը, որ սակայն կանգնուեցաւ “արտաքոյ քաղաքին . . . հուպ ի ճանապարհն.” (Բ, ԽԹ:) Սակայն ասով ալ Արմաւրի հին կուռքերուն բախտի փոփոխմունքն վախճան չառին: Երբ Արտաշիր՝ սասանեան թուաջին Թագաւորն՝ սպաննել տուաւ Հայոց Խոսրով արքայն եւ աշխարհակալեց անոր Թագաւորութիւնը, կործանեց Արտաշատի մէջ եղած Արեգական եւ Լուսնի արձանները, ինչպէս նաեւ Վաղարշակայ նախնեաց անդրինները, (Բ, հէ:) Ուստի մայրաքաղաքին մէջ կը մնային միայն Արտեմեայ եւ Ապողոնի արձանները:

Միւս կուռքերուն զետեղման մասին որեւէ փոփոխութիւն մը չի նշանակուիր: Ըստ այսմ պէտք է միայն Արմաւրի անուան տեղ փոխել դնել Արտաշատի անունը, որպէս զի ունենանք ութ մեհենաց ցանկը, որոնց երկուքն՝ Արտաշատ (մեհենան Արտեմեայ եւ Ապողոնի,) մին՝ Աշտիշատ երկու յարակից արձաններով (Հերակլէս եւ իւր տարփաւորն Ափրոդիտէ,) եւ մէյ մէկ

* Հայագէտը կը հասկընայ եւ կը թարգմանէ՝
et toutes les idoles de son père [Sanatrouk], այսինքն՝
“եւ իւր հօր (Սանատրուկոյ) բոլոր կուռքերը:”

այս մեհենատեղիները՝ Անի, Երեզ, Թիլ, Բագայառինջ եւ Թորդան:

Այս մեհենատեղիները շատ անկանոն կերպով բաշխուած են հայ հողին ամբողջութեան վրայ¹: Արտաշատ կենդրոնական Հայաստանի մէջն է. (Երասխի հովիտը): Աշտիշատ՝ հարաւային. (Տարօնոյ գաւառ.) միւս հինգը խմբուած են Բարձր Հայոց անձուկ աշխարհաբաժնի մը մէջ՝ կազմուած երեք սահմանակից գաւառներէն Դարանաղեաց, Եկեղեաց («Ակիլիսենէ») եւ Դերջան («Դերքսենէ»): Իրաց այսպիսի տարօրինակ վիճակ մը միայն շատ թերակատար կերպով կրնայ մեկնել յոյն քրմաց դիմադարձ հակառակութիւնն՝ իրենց կողմ Հայաստանի այլ եւ այլ նահանգները ցրուելուն դէմ:

¹ Տես այս ուսումնասիրութեան կից քարտէսը:

Վրիստոնէական թուականութեան Գ. դարուն վերջերը կամ Գ. դարուն սկիզբն — ժամանակաթիւն անորոշ է, — յունական կռոց Հայաստանի տաճարներուն մէջ բազմեւէն մերձաւորապէս չորսհարիւր տարի ետքը, Տրդատ արքայն կը նստէր Վաղարշապատ՝ արդի Երեւան քաղաքէն ոչ հեռու: Բոլորովին արտակարգի դէպքերու հետեւութեամբն՝ որոնց զարմանալի պատմութիւնը կ'ընէ մեզի Ագաթանգեղոս, եւ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի քարոզութեան արդեամբն՝ Տրդատ կ'ընդգրկէ քրիստոնէական հաւատքը: Նոյն իսկ մկրտուելէն յառաջ՝ կը հրամայէ «ինքնիշխան հրամանաւ», որ «հայրենական հնամեաց նախնւոյն եւ զիւր կարծեցեալ աստուածսն՝ Հաստուածս անուանեալս», ջնջուին Հայոց աշխարհի հողէն, եւ նաեւ անոնց յիշատակն անհետ կորսուի:

Այն ատեն կը սկսի ճշմարիտ պատերազմ մը, որուն միայն ամենակարեւոր կէտերը կը քաղենք հոս: Տրդատայ կ'ընկերանան իւր ազնուականքն եւ իւր զինուորները. անոնց պէտք կ'ունենայ կռուելու համար դիւաց դէմ որոնք յաճախ զէն ի ձեռին կը պաշտպանեն հեթանոս տաճարներուն մուտքը: Իրեն հետ կ'առնու զՍ. Գրիգոր, եւ թողլով Վաղարշապատու իւր գա-

հանիստը, ամենէն յառաջ կը դիմէ դէպ ի Արտաշատ, որպէս զի կործանէ Առհարայ դիցուհւոյն բագինքը. բայց՝ քաղաքը մտնելէն յառաջ՝ «ի ճանապարհի», կը գտնէ Տէր (կամ Տէր) դից մեհեանը, զոր նախ կը քանդէ, յետոյ քանդելով Անահտայ մեհեանն ալ. (Ագաթ. էջ 584 եւն):

Այնուհետեւ Ս. Գրիգոր կը սկսի շրջան մ'ընել աւետարանելու Հայոց աշխարհի քաղաքները, աւաններն ու գիւղերը, նշանակելով ապագայ եկեղեցիներուն տեղերը, տնկելով խաչեր, եւ սորվեցընելով քրիստոնէական վարդապետութիւնը. (անգ՝ էջ 587 եւն):

Այլ սկսի դարձեալ կուռքերու դէմ պատերազմը: Տրդատ եւ Ս. Գրիգոր կը դիմեն Հայոց աշխարհի արեւմտակողմը, ուր նախ կը գտնեն, Դարանաղեաց գաւառին մէջ Թորդան գիւղը, Բարձրի դից մեհեանը: Մեհեանը կը կործանուի եւ դից արձանը կը փշրուի: Ս. Գրիգոր կը մնայ նոյն գաւառը՝ ընակիչները քրիստոնէութեան դարձընելու համար, եւ կը յաջողի հալածել դեւերը. (էջ 588 եւն):

Թագաւորն ու Սուրբն անկէ կու գան Անի ամրոցն, Հայոց արքայից գերեզմանատեղին, որպէս զի կործանեն Առհարայ: Տօր ամենայն դից՝ բագինքն. յետոյ մերձակայ Եկեղեաց գաւառն, ուր Երեզ աւանին մէջ կը կործանեն Առհարայ տաճարը. անցնելով Գայլ (Lycus) գետը՝ Թիլ աւանին մէջ կը տապալեն Նաւէի՝ Արամազդայ դստեր՝ տաճարը. վերջապէս Ս. Գրիգոր աւե-

տարանելը շարունակելով եւ Տրդատ պատմելով իրեն պատահած սքանչելիքները՝ կը հասնին Գերջան գաւառը, եւ կը քանդեն՝ Բագայառինջ աւանին մէջ՝ Մէհր դից, Արամազդայ որդւոյն՝ տաճարը. (էջ 590 եւն։)

Բարձր-Հայոց մեհաններուն կործանմանէն ետքը՝ քանդման այս գործը քիչ մը ժամանակ դադար կ'առնու։ Թագաւորն եւ արքունիքը դարձած են Քրիստոսի հաւատոց, բայց տակաւին չէին լուսաւորեալ մկրտութեամբ, որովհետեւ Ս. Գրիգոր՝ տակաւին քահանայ չըլլալով՝ չէր կրնար մկրտել։ Մեծ ժողովք մը կ'ըլլայ Վաղարշապատ, ուր կ'որոշուի խաւրել զինքն ի Վեսարիա Կապադովկիոյ, որպէս զի տեղւոյն եպիսկոպոսէն ձեռնադրուի։ Ս. Գրիգոր ճամբայ կ'ելլէ. «ի կառսն արքունականս, ուղեկցութեամբ քաղմութիւնս անարարաց եւ բիւր մի զօրաց։ Կեսարիա կը ձեռնադրեն զինքն Ղեւոնդիոս եպիսկոպոս եւ նոյն կողման միւս եպիսկոպոսները. եւ այսպէս կ'առնու «նա իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի, առնուլ զփականս արքայութեանն երկնից։» Ըստ ծիսից եղած քահանայ (եւ եպիսկոպոս) եւ գլուխ Հայոց եկեղեցւոյ, կը դառնայ իւր երկիրը, մեծապատիւ մեծարուած ամէն անցած տեղերէն, եւ բերելով իրեն հետ սրբոց թանկագին նշխարքն զոր իրեն շնորհած էր Ս. Ղեւոնդիոս. (էջ 594 եւն։)

Հասնելով Հայոց երկրին սահմանագլուխը՝ կ'իմանայ Ս. Գրիգոր որ կանգուն կայ տակաւին Տարօնոյ աշխարհը մեհեան մ'որուն մինչեւ այն

ատեն խնայուած էր: Վահէվահեան¹ մեհեանն էր, նուիրուած Վահագնի դից, հռչակաւոր մեհեանաց ութերորդն², «յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց մեծաց», լի ամենամեծ գանձերով, եւ կը գտնուէր Աշտիշատի ականը: Ագաթանգեղոս միւս մեհեաններէն շատ ականքի մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ այս հռչակաւոր մեհեանին վրայ. սակայն իւր նկարագրութիւնը շատ պայծառ չէ: Կը տեսնենք՝ որ Վահէվահեան մեհեանն երեք բագինք կամ տաճար ունէր, որոնք նուիրուած էին՝ աւաջինը Վահագնի դից, երկրորդը՝ Ոսկեմօր, երրորդը՝ Ասորիի դիցուհւոյն, Վահագնի տարփաւորին, զոր Յոյնք Աբրահամի կ'անուանեն³: Երկրորդին մասին մեկնիչները կը

1 Վահէվահեան բառը տակաւին բաւականաչափ մեկնուած չէ: Կ'երեւայ թէ կ'ածանցի Վահէվահէ ձեւէ մը՝ որ համազօր բլայ Վահագնի: Հմմտ. H. Gelzer, Zur arm. Götterlehre, p. 104, եւ Hübschmann, Arm. Grammatik, I, 76. 508:

2 «Ութերորդ պաշտաւն» եւն: Թարգմանիչներուն մեծ մասը միտ չեն դրած որ խօսքն է պարզապէս «Ութերորդ» (եւ վերջին) կռուպաշտական պաշտաման մասին. զոր Ս. Գրիգոր կործանեց: Tomaséo կը թարգմանէ՝ celebrato col nome d'ottavo culto del così detto Vaacno (հռչակեալ անուամբ ութերորդ պաշտաման պաշտէ անուանուած Վահագնի.) — Langlois կը փոխադրէ՝ célèbre par le nom de la huitième statue du dieu appelé Vahakn (հռչակաւոր անուամբ ութերորդ արձանին դից Վահագն անուն.) Հիւպլման շատ լաւ փոխադրած է՝ das achte berühmte Heiligthum (ութերորդ հռչակաւոր սրբարանն կամ մեհեանը). տես Arm. Gramm. I, 76:

3 Հայերէն բնագիրն, եթէ բառացի թարգմանուի, կ'ըսէ թէ երրորդ տաճարը կ'անուանէր Ննջարան Վահագնի («Սնի-ի Վահագնի»): Նոյն «տեմեակ» բառը կը նշանակէ նոյնպէս Գարգաւոր:

համաձայնին յայնմ որ զՈսկեմայր դիք նոյն կը համարին Անահտայ դիցուհւոյն հետ՝ զոր արդէն գտանք յԱրտաշատ եւ յԵրեզ, բայց հոս բնագիրը չի յիշեր յանուանէ:

Վահէվահեան մեհենին կործանման ժամանակ շատ աւելի արտակարգի սքանչելիքներ պատահեցան: Մեհեանը տապալելու համար խաւրուած զինուորները՝ դեւերուն մոլորքնելով՝ չէին կրնար մուտքը գտնել: Իրենց գործիքներուն երկաթը չէր դժեր որմոց վըայ: Ս. Գրիգոր այս բանս տեսնելով կ'ելէ բլրոյն վըայ՝ որ մեհենին հանդիպակաց էր, օգնութեան կանչեց Ամենազօրն, եւ իւր ձեռքը բռնած խաչէն բխեց «հողմ ուժգին», որ գնաց տապալեց հարթեց շինուածքն, այնպէս որ եւ ոչ «նշմար» մը մնաց տեղոյն. (էջ 606 եւն):

Այն ժամանակ միայն Ս. Գրիգոր շինեց առաջին եկեղեցին եւ սկսաւ Հայերը մկրտել: Տրդատ արքայ՝ լսելով իւր Վաղարշապատ գահանիստը սրբոյն եպիսկոպոսի դարձը, աճապարեց եկաւ առջեւն ելլելու, եւ մկրտուեցաւ Եփրատայ ափանց վըայ իւր արքունեօք եւ բոլոր բանակովն:

Մեր նպատակէն դուրս է հոս պատմական ճշմարտութեան տեսակէտով ճշգրտել այս զարմանալի պատմութիւնն որուն գլխաւոր կէտերը քաղեցինք դրինք: Ա՛րնդունինք դէպքերն այնպէս ինչպէս որ մեզի կը պատմուին, եւ կը հաստատենք որ քանդման ենթարկուեցան ութ մեհեաններ, որոնց երկուքն էին յԱրտաշատ, եւ

մէյ մէկ հատ այս աւանները՝ Թորգան, Անի,
Երէզ, Թիլ, Բագայառինջ եւ Աշտիշատ, վեր-
ջինս երեք կողքերով՝ որոնց երկուքը յանուանէ
յիշուած են:

Վրեթէ աւելորդ է մտադիր ընել որ այս տեղերուն անունները նոյն են անոնց հետ, զոր տեսանք երբ Մովսիսի խորենացւոյ նոյն տեղերը վերը յառաջ բերինք: Միայն դիցանունները տարբեր են. հոն՝ ուր Ագաթանգեղոս դից հայանուններ կը յիշէ, Մ. խորենացի յառաջին անուններ կու տայ¹: Այս տարբերութիւնը որ առաջին անգամ այնպէս զգալի է, բոլորովին կ'անհետանայ՝ եթէ Ագաթանգեղայ հայ բնագրին տեղ առնունք

1 Մովսիսի խորենացւոյ Պատմութեան միւս մասին մէջ շատ ցանցաբ. կը հանգիպինք Ագաթանգեղոսի գործածած դից անուններուն: Արեւոյ նաեւ ըսուիլ որ հնդկանակը կ'երեւայ թէ աեռակ մ'ընդգիմութիւն կը զգայ զանոնք՝ այս ձեւին տակ՝ հայկական դիք համարելու: Աբաղ, որ ամէնէն աւելի յիշուածն է (Ա, լա. Բ, ծգ, ձգ, Գ, ժե.) միայն մէկ անգամ է իբր դիք Հայոց աշխարհի (Բ, ծգ.) այլուր է դիք Արաց (Բ, ձգ): — Ահաբն (Ա, լա. Բ, Ը, ժբ)՝ թէպէտ եւ Հայոց աշխարհի արքայի մը որդին, անդրի մ'ունի Արաց, քով՝ զոր կը պատուեն զոհերով. (Ա, լա.) — Բարլամն (Բ, ժգ. իսկ Ա, ժգ «Բարլամ» անուան ներքեւ) կը պաշտուի Ասորիներէն: — Միհր միայն անգամ մը կ'երեւայ (Գ, ժե) իբրեւ Պարսից դէք: — Առդիլի՝ նոյնպէս մէկ անգամ (Ա, Զ) իբրեւ քոյր Զրուանայ, Տիտանայ եւ Յապետոսի, որոնք՝ ըստ Մ. խորենացւոյ՝ են Սեմ, Բամ եւ Յարեթ. (տես Carrière, Moïse de Khoren et les Généalogies patriarcales, p. 42.) ուստի Ասորիկ է գուտոր Նոյի ('): — Ահաբն՝ որ հնութեան միաձայն վկայութեան համեմատ Հայաստանի մեծ գիցուհին է, եւ ոչ անգամ մը յիշուած է, ինչպէս եւ ոչ Տիք եւ Նաֆ:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ		ՄՈՎԱ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ	
ՄԵՀԵԱՆԷ	ԴԻՔ		ԴԻՔ
	ՀԱՅ ԲՆԱԳԻՐ	ՅՈՐՄ ԲՆԱԳԻՐ	
1	Արտաշատ	Արտաշատ	Արտաշատ
2	Արտաշատ	Արտաշատ	Արտաշատ
3	Թորգոմ	Թորգոմ	Թորգոմ
4	Անի	Անի	Անի
5	Երեզ	Երեզ	Երեզ
6	Թիլ	Թիլ	Թիլ
7	Բազմայառ. Բնիչ	Բազմայառ. Բնիչ	Բազմայառ. Բնիչ
8	Աշտիշատ	Աշտիշատ	Աշտիշատ

յոյն³ բնագիրը, որ դից հայ անունները ճիշդ մի-
եւնոյն յունական անուններով կը թարգմանէ՝ զո-
րոնք կը գտնենք Մ. Խորենացւոյ քով: Հոս դրուած
տախտակը պայծառ կը ցուցնէ թէ այս երեք
բնագիրներուն քննութեամբ ինչ նմանութիւն-
ներ եւ ինչ աննմանութիւններ երեւան կ'ելեն:

Անուններուն ձեւին մէջ մի միակ տար-
բերութիւն մը կայ զոր նշանակելու ենք⁴: Հոն՝

1 Վերը տեսանք թէ ինչպէս կուգինքն Արմաւրէն
փոխադրուեցան յԱրտաշատ:

2 Հոս կը պահենք Διός (— Դիոս) սեռականը. վասն
զի դից բոլոր միւս անուններն ալ սեռականի ձեւով կը
գտնուին Ագաթանգեղոս յոյն բնագրին մէջ, եւ գործնա-
կապէս Մովսիսի Խորենացւոյ հայերէնին մէջ: “Դիոս”
(Διός) դից վերաբերեալ կտորը (հարկ. Lagarde, p. 67)
գտնուածութիւն մ'ունի: Հայոյն այս խօսքը (Ագաթ. 590)
“լիւսիւնս իւս դիցն Արմաւրայ” հօրն անսանձաւ դիցն
ամենայն, յոյնը կը թարգմանէ այսպէս՝ τὸν βωμὸν Κρό-
νου, τοῦ πατρὸς Διὸς παντοδαίμονος (զբաղինս Կրոնոսի
հօրն Դիոսի ամենադիցն): Այս բանս կերպապէս կը հակասէ
թարգմանչին սովորական գործածութեանն, որուն համար
Արմաւր միւս Ζεὺς է. (տես Lagardeի քով անուանց
ցանկը ի բառն Δία) Անտարակոյս վերոյիշեալն գրչի մը
սրբագրութիւնն է, որ չենդունելով թէ Ζεὺς ըլլայ “Հայր
դիցն ամենայնի”, աւելցուցած է Κρόνος (Կրոնոս, Satur-
nus) անունը: Մովսիսի Խորենացւոյ համար “Դիոս” ուղ-
ղական է՝ “Դիոսի” սեռականաւ: Սակայն “Դիոս” նաեւ
առհասարակ հայերէնի մէջ իբրեւ ուղղական կը գործա-
ծուի. բազմութիւ օրինակներ տես Հ. Տաշեանի ընտիր փո-
քրիկ չրքին մէջ. (“Ագաթանգեղոս առ Գեորգոս ասորի
եպիսկոպոսին”, եւն, Վիեննա 1891, էջ 53 Ծան.)

3 Յեւ Agathangelus und die Akten Gregors
von Armenien, neu herausgegeben von Paul de La-
garde. Göttingen 1887.

4 Յատկապէս խօսելով “Բագայաւինջ” եւ “Բա-

ուր Մովսիսի Խորենացւոյ բնագիրն ունի «Բար-
շափնա», որ կանոնաւոր սեռական մըն է «Բար-
շափն» ձեւի ուղղականի մը, Ագաթանգեղոսի
բնագիրը մեր առջեւը կը դնէ բաւական տար-
օրինակ ձեւ մը՝ «Բարշափն»։ Կրնանք իբրեւ
ստոյգ նկատել որ այս վերջին ընթերցումը
գրչի մը սխալագրութիւնն է փոխանակ «Բար-
շափն», գրելու, ինչպէս լաւ կը ցուցնէ նոյն
տեղւոյն համապատասխանող յոյն բնագիրն՝ որ
ունի Βαρσαμφήνης։ Յատուկ անուան մ'այսպիսի
մէկ սխալագրութիւնն ամենեւին չի զարմա-
ցըներ. զանոնք որ հայերէն ձեռագիրներով զբա-
ղած են¹։

Աչքի կը զարնէ նոյնպէս այս միեւնոյն
անուան գրաւած տեղւոյ տարբերութիւնն ալ
յիշեալ երկու ցուցակներուն մէջ։ Ագաթան-
գեղոսի քով Թորդանի մեհեանն անմիջապէս կը
հետեւի կարգաւ Արտաշատի կրկին մեհեան-
ներուն. իսկ Մովսիսի Խորենացւոյ քով շարքին
վերջին տեղը կը բռնէ։ Այս մասնաւոր հան-
գամանաց մեկնութիւն մը պիտի տանք յետոյ։
Առ այժմ թողունք զ«Բարշամէն» մէկդի, եւ
տեսնենք թէ տախտակին միւս անուններն ինչ
կարգաւ իրարու կը յաջորդեն։

Նոյն իսկ ինքն Մովսէս Խորենացի նախա-
հոգութիւն ունեցած ըլլալով մեզի պատմելու

գայառիջն կրկին ուղղագրութիւնքն տարբերութիւն մը
չեն ներկայացընէր։

1 Վերջին վայրկենիս «Բարշափն» ալ կը գտնեմ
Ագաթանգեղոսի Վենետիկ 1835ին հրատարակութեան
տարբեր ընթերցումներուն մէջ։

Թէ ինչպէս նախնարար Արմաւիր կանգնուած
կուռքերն Արտաշատ փոխադրուեցան (տես
վերը՝ Ա.) եւ դարձեալ Թէ ինչպէս Հերակղի
անդրին՝ որ Արմաւրի համար որոշուած էր
կանգնուեցաւ յԱշտիշատ (տես՝ անդ.), կրնանք
հոս հաստատել որ Թէ Ագաթանգեղեայ եւ Թէ
Մովսիսի խորենացւոյ քով մեհեաններն ու
կուռքերը դասաւորուած են միեւնոյն կարգաւ:

Այս կարգի նմանութիւն մը չի կրնար
մեկնուիլ միայն պարզ զուգահիւսութեամբ.
անհրաժեշտ կ'ենթադրէ իրարմէ կախման աղերս
մ'երկու բնագիծներուն մէջ:

Յաջորդ գիտողութիւնքն ալ կը նպաստեն
այս եզրակացութեան:

« Բարշաֆն » անունը, որ սեմական ծա-
գում ունի, բայց ապահովապէս աղաւաղած
է (Թերեւս ըլլայ Բեշաֆն) բովանդակ հայ
մատենագրութեան մէջ ուրիշ տեղ չի
գտնուիր*:

* Իբրեւ Հայոց դիրք մեզ ալ անծանօթ է ուրիշ
տեղ մը: Բայց իբր Ասորեստանեայց-դիրք կը գտնուի
այլուր ալ՝ Խիկարայ հայ Թարգմանութեան մէջ, քիչ մը
տարբեր ծեւով, ուր (ed. Harris-Conybeare, p. 125)
կ'ըսուի «Ո՛վ տեաքք իմ եւ շաստուածք Բեշաֆն եւ
Շիմիլ եւ Շամիլն» եւն (միւս խմբագրութիւնը հոս չու-
նին անուն), եւ երկրորդ տեղ մը (p. 152) «Մինաքարիմ
արքայն նման է Բեշաֆն, եւն: Միւս խմբագրութեանց
այս վերջին տեղը կը ցուցնէ որ իմաստն է «Բեշ Ծրկ-
Աից», ըստ այսմ՝ համեմատ Հայագիտիս կարծեաց:
Տես Խիկարայ մեր ուսումնասիրութիւնքն՝ «Հաճդէս
Ամս.» 1899, էջ 115—116 (առանձինն՝ «Մատենագր.
Մանր Ուսումնասիրութիւնք», Բ, 43—44, ընդ մամլով):

բ. Նոյնպէս է նաեւ բացատրութիւնս
 “յաշտից Կեղի”, որ գործածուած է Աշտիշ-
 քաղաքը նշանակելու համար, որով նաեւ նոյն
 անուան ժողովրդական ստուգաբանութիւն մը
 տրուած է¹: Միայն թէ Ագաթանգեղոսի բնա-
 գրին մէջ (էջ 606) Վահեղանի մեհենին հա-
 մար գործածուած ընդարձակագոյն բացատրու-
 թիւնն՝ “յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց
 մեծաց”, Մովսիսի Խորենացւոյ շատ համառօտեալ
 բնագրին մէջ վերածուած է միայն սա երկու
 բառերուս՝ “(կանգնել) Յաշտից Կեղի” (Բ, ԺԳ.)
 որոնք գործածուած են իբրեւ յատուկ անուն
 Աշտիշատայ անուան տեղ:

գ. Երբ Տրդատ արքայն կ'իջնայ Վաղար-
 շապատէն դէպի Արտաշատ, որպէս զի կործանէ
 Անահտայ - Արտեմիդեայ մեհեանը, քաղաքը
 մտնելէն յառաջ եւ “ի հանապարհէն” կը հան-
 դիպի Տիր-Ապողոն դից մեհենին. (Ագաթ. էջ
 584:) Հոս խօսքն այն ճամբուն վրայ է, որուն
 հետեւեցաւ թագաւորն, այսինքն այն բուն
 “պողոթայն” որ ելնայ (ի Վաղարշապատէ) յԱրտա-
 շատ Կեղի, զոր Ագաթանգեղոս արդէն յա-
 ռաջ յիշած էր անգամ մը (էջ 151:) Միւս
 կողմանէ Մովսէս Խորենացի, երբ կը պատմէ
 մեզի թէ ինչպէս Արտաշէս Բ. արքայն Բագա-
 րանի կուռքերը փոխադրեց իւր նոր մայրաքա-
 �ղաքն Արտաշատ (Բ, խԹ.) կը յաւելու՝ “բայց
 զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ

¹ Յտ. Hübschmann, Armenische Grammatik
 I, 212.

հոսք ի ճանապարհն: Այս վերջին ակնարկու-
թիւնը հոս բացարձակապէս զուրկ է ճշգրտու-
թենէ. վասն զի մէկէն աւելի ճանապարհներ կը
տանէին դէպ ի Արտաշատ:

Դ. Ըստ Մովսիսի Խորենացւոյ՝ «կանգնեաց
զողովակական պատկերն Դիոսի յահուրն յԱնի».
(Բ, ԺԴ:) Այս տեղւոյ հայերէն բացատրութիւնը
համառոտութիւն մը կ'երեւայ Ագաթանգեղոսի
աւելի ընդարձակ բացատրութեան թէ «հասա-
նէր յահուր Կեղեկ՝ յանուսնու յԱնի» (էջ 590):
Անւոյ Բերդը նշանակելու համար գործածուած
սովորական բառն է հիւր. (Մ. Խոր. ԺԲ, ԼԸ:)

Գանք աննմանութեանց, որ յերեւան կու
գան Ագաթանգեղեայ եւ Մովսիսի Խորենացւոյ
բնագիրներուն ուսումնասիրութեամբն: Այս
կարգէն արդէն նշանակեցինք երեք կէտ, զորոնք
հիմայ պիտի ջանանք պարզաբանել, այսինքն՝

1. Բարշաբէն դից տրուած տեղը՝ կար-
գին մէջ:
2. Հերակղի արձանին որոշուած տեղւոյ
փոփոխութիւնը:
3. Դից յունական անուններն՝ որոնք հայ
անուններուն տեղը կը բռնեն:

ա. Մովսէս Խորենացի Բարշաբէն դից սե-
մական անուան յունական համապատասխանող
անուն մը գտած չէ: Սակայն այս դիցական անձ-
նաւորութեան ծագումը կը ճանչնայ, որովհետեւ
անուան դոյզն փոփոխութեամբ մուծած է զայն
Հայաստանի դիւցազնական պատմութեան մէջ:

Բարչա՝ թռնաւոր մըն էր, հսկայից ցեղէն, որ կը հարստահարէր երկրին հարաւակողմը: Արամ անոր դէմ արշաւեց, զարկաւ յաղթեց եւ փախըստական հալածեց՝ կորդուաց մէջէն՝ դէպ ի Ասորեստան: Բարչամ մեռաւ ալ Արամայ զօրաց սրէն. լայց որովհետեւ հռչակաւոր եղած էր իւր քաջագործութեանց համար, աստուածացաւ եւ երկար ժամանակ պաշտուեցաւ Ասորիներէն. (Ա, ԺԴ.) Եւ հեմերականութեան այս օրինակները ցանցառ չեն Մ. Խորենացւոյ քով*:

Ըստ հետեւորդի հարաւակողմը պէտք էր երթալ՝ փնտռել գտնելու անոր արձանը, եւ ոչ եւս Փոքր-Ասիա կամ Յունաստան՝ որոնք Արտաշէսի քաջագործութեանց ասպարէզն եղած էին: Ուստի Բարչամէնի արձանին գիւտը վերապահուեցաւ Տիգրանայ՝ Արտաշէսի որդւոյն, որ հնազանդեցուցած էր Միջագետքն ու Ասորիք: Ահա թէ ինչո՞ւ Ագաթանգեղոսի «սպիտակափառ գիք» (Բարշիմնիա՝) վերոյիշեալ շարքին մէջ վերջին տեղը փոխադրուած է (առ Մ. Խոր.), լայց այնպիսի անդրիով մ'որ միայն սպիտակ նիւթեր ունի՝ «է իւր-իւր» եւ ի թիւրեւե

* Այսինքն՝ Մ. Խորենացի ալ յաճախ կը ցուցնէ որ Եւհեմերոսի կարծիքն ունէր, թէ դիք նախնաբար մարդիկ էին: Եւհեմերականութիւն (evhémerisme) կ'ըսուի այս դրութիւնն կամ կարծիքն իւր հեղինակին անուամբն, որ է Եւհեմերոս (Euhemeros կամ Euemeros) յոյն փիլիսոփայն՝ Դ. դարուն Ն. ք. զԲ՝ Կիւրենական դպրոցէն, ծաղկած Մակեդոնիոյ Կասանդր արքային արքունիքը: Իւր հռչակաւոր դրութիւնն այն էր թէ Յունաց պաշտած բոլոր դիք ուրիշ բան չեն բայց եթէ հռչակաւոր մարդիկ:

կազմեալ էր արքային: Ուրիշ տեղ մը մատնանիշ ըրած ենք՝ արդէն աղբիւրները գործածելու այս միանգամայն թէ՛ խղճամիտ եւ թէ՛ կամայական ոճը:

Բ. Ագաթանգեղոսի բնագրին մէջ չենք գտներ որեւէ յեցակէտ մը, որեւէ պատրուակ մ'այն պատմուածքին, որուն համեմատ վահունիք² անհնազանդ գտնուեցան եւ Արտաշատի համար որոշուած Հերակղեայ արձանն Աշտիշատ փոխադրեցին: Ագաթանգեղոս չի ճանչնար վահունեաց տոհմը: Իսկ Մովսէս Խորենացի կ'երեւայ թէ կ'անգիտանայ վահունեան մեհեանը. բայց վահունի՛ անունը կու տայ քրմական այն տոհմին՝ որուն անդամներն Աշտիշատի մեհենին կը սպասուէին: Այս տոհմը կը սերէր վահագնէն, զոր Մ. Խորենացի Հայոց աշխարհի Տիգրան Ա. արքային որդին ըրած է. (Ա, Լա:) Նոյն տոհմին յանձնուեցաւ տաճարաց ծառայութիւնն, եւ քրմութեան պաշտօն տրուեցաւ վաղարշակէն. (Բ, Ը:) Սակայն կը տեսնենք որ կորսնցուց տոհմն իւր արտօնութիւններն եւ իւր ստացուածքները Տիգրանայ Մեծի իշխանութեան սկիզբը. (Բ, ԺԴ:) Ա'լ այս վայրկենէս ետքը չի յիշեր Մ. Խորենացի այս տոհմը: Թէեւ կը գտնենք նոյն անունը նախարարաց մէկ ցանկին մէջ, որ մուծուած է Ս. Ներսէսի վարդապետութեան մէջ (տեսնոյնը՝ էջ 34,) սակայն բացի

1 Տե՛ս La légende d'Abgar, p. 385.

2 Վամ վահունի՛: Խորենացույ նորագոյն հրատարակութիւնքն ունին «վահունիք»:

այս միակ եւ բաւական ուշ ժամանակի յիշատակութենէն՝ քրմական հին տոհմիս որեւէ հետքը չենք գտներ բովանդակ հայ մատենագրութեան մէջ։ Վահնունիք ապահովապէս Մ. Խորենացւոյ երեւակայութեանն արդիւնքն են։

Մեզի կ'երեւայ որ Հերակղի արձանը՝ վերջնականապէս այն տեղը զոր կը նշանակէ Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնը, կանգնուելէն յառաջ՝ յունական միւս արձաններուն առաջին առաքման հետ միացուած է՝ անոր համար որ Մ. Խորենացի առիթ ունենայ պատմելու Վահունեաց անհնազանդութիւնն ու անոնց կրօնական իշխանութեան վախճանը։ Նոյնպէս ալ արձանաց երրորդ առաքման՝ որ եղած է յԵւլագայէ, կցուած են յոյն քրմեր, որպէս զի իրենց բողոքներովն արգիլեն արձաններուն ցրուիլն հայ հողին վրայ, եւ ասով մեկնուի մեհաններուն այնպէս տարօրինակ բաշխուած ըլլալն, որոնց ութէն հինգը Բարձր-Հայոց մէկ փոքր անկիւնը կը խմբէ Ագաթանգեղոսի բնագիրը։

Հոս մեծ բաժին մը կու տանք Մ. Խորենացւոյ երեւակայութեանն. բայց ուրիշ քիչ տեղեր ասոնց պէս նկարագրական են իւր գործելու եղանակը ցուցնելու համար։ Երբ կ'ըսէ թէ Հերակղեայ այն արձանը գործ էր Սկիւղեայ (Scyllis) եւ Դիպենոսի (Dipoenos) Կրետացւոյ, առջեւն ունի աղբիւր մը՝ հաւանօրէն ասորական, որ այսօր կամ վաղը պիտի գտնուի։ Պլինիոս կը յիշէ Հերակղեայ արձան մը Սկիւղեայ եւ Դիպենոսի արձաններուն մէջ (Plinius,

Hist. nat., XXXVI., 4) եւ Կեդրենոս ժամանակագիրը (I, 564, ed. Bonn) երբ յանուանէ կը յիշէ այս երկու երեւելի արձանագործները, կրնայ նոյն տեղեկութիւնն քաղած ըլլալ աղբիւրէ մ'որ մերձաւոր է Մ. Խորենացւոյ աղբեր: — Նախադասութեան վերջին անդամն՝ որ կը յաջորդէ նախընթացին, Խորենացւոյ սեպհական սկզբնագիրն է մը չէ, այսինքն՝ «Էնգնեյն է Տարօն յէրեւոյ տեղահան Գիւղն յԱշտիշատ»: Ահա թէ ինչպէս կը բացատրէ Ղազար Փարպեցի՝ Ս. Սահակայ մեռեալ մարմնոյն Մամիկոնէից ձեռօք յԱշտիշատ փոխադրուելուն մասին խօսելով՝ «Կարան է Գառն Տարօն, է Բնիկ Գիւղն յէր[եւոյ] տեղահան՝ յանուանելու Աշտիշատ» (Փարպ. տպ. 1873, էջ 104:) Անմիջապէս աչքի կը զարնէ (Խորենացւոյ) կախում ունենալը: — Այն գաղափարը՝ զոր կ'ունենայ Տիգրան Արիդգիտեայ անդրին կանգնելու Աշտիշատի մեհենին մէջ Հերակլեայ արձանին կողքին, եւ այսպէս երկու տարիաւորները միացնելու, ինքնին բնականապէս կը ծագի եւ կ'արդարանայ Ագաթանգեղեայ բնագրէն:

Բ. Վերն ըսինք որ կռոց անունները — ի բաց առեալ Բարշամէն դիցն, — յունական ձեւով կը ներկայացընէ Մ. Խորենացի, եւ թէ այս ձեւերն ամենաճիշդ կերպով կը համապատասխանեն Ագաթանգեղեայ յունական թարգմանութեան հետ: Այսպիսի դէպք մը անչափ աւելի տարօրինակ է ման մըն է, որչափ որ յիշեալ դից ոչ ոք նոյնացմանց մէկ քանին չատ

խնդրական են: Եթէ Մ. Խորենացի անընդ-
միջաբար թարգմանած ըլլար անունները՝ ան-
հնար էր որ Խորենացին այնպէս լիակատար հա-
մաձայնութեան մը գար յանգէր: Բաց աստի,
եթէ միայն ի բաց առնունք այն տեղերն՝ որ մեր
անդրիններուն կը վերաբերին ի մերձուստ կամ
ի հեռուստ, ուրիշ որեւէ տեղ մը յունական դիրք
չի յիշատակեր Խորենացի, բայց միայն ուր իւր
սւրիշ աղբերքը կ'ընդօրինակէ: Դիտուեալ Սպո-
ղոն ուրիշ որեւէ տեղ մը չեն գտնուիր իւր
գրոց մէջ: Արտեմիս եւ Ափրոդիտէ մի միայն
անգամ մը յիշուած են (Գ, 14)՝ հետեւելով
Մաղաղասայ: Հեփեսոսս՝ երկու անգամ միեւ-
նոյն գլխուն մէջ (Ա, 1)՝ Եւսեբեայ «Քրոնիկոնին»
հետեւելով. (Հտր. Ա, 58 եւն): Միայն Աթե-
նաս զարտուղութիւն մը կը ցուցնէ՝ Յուլիանու
ինքնակալին թղթին մէջ կրկին երեւան գալով.
(Գ, 16):

Եթէ ինքն իսկ Մովսէս Խորենացին չէ
թարգմանած դից այս անունները, միայն երկու
ենթադրութիւններ կը մնան՝ վերոյիշեալ հա-
մաձայնութիւնը մեկնելու համար: Կամ Մով-
սիսի Խորենացւոյ՝ ուղղակի կամ անուղղակի
ճամբով՝ ծանօթ էր Ագաթանգեղեայ յունա-
րէն բնագիրն, որ ըստ ինքեան անկարելի բան
մը չէ. եւ կամ Ագաթանգեղեայ հայ բնագիրը՝
զոր Խորենացի իւր աչքին առջեւ ունէր, դից
կրկին անունները՝ թէ հայերէն եւ թէ յունա-
րէն միանգամայն՝ կը ներկայացընէր: Այսպիսի
բնագրի մը գոյութիւնը չի կրնար այնպէս մեկէն

ի մէկ մերժուիլ: Նաեւ մեղի այժմ ծանօթ Ագաթանգեղոսն ունի (էջ 607) «...Առաջին դից ... ըստ յունականի որ է ինչ Ագրոգիտի»: Փաւստոսի Բուզանդայ մէկ տեղն՝ ուր կը պատմուի Աշտիշատայ մեհենին կործանումն, որ տեղն ապահովապէս Ագաթանգեղոսէն է, կը կարդանք՝ «կործանեաց զբագինսն մեհենիցն Հերկէյ»՝ այսինքն Վահագնի» (Գ, ԺԴ. տպ. 1832 եւ 1889, էջ 37:) Ասոնք թերեւս վերջին մնացորդքն ըլլան Ագաթանգեղեայ հայերէն բնագրին հնագոյն խմբագրութեան մ'որ այժմ կորսուած է:

Այս զանազան դիտողութիւններն՝ զորոնք ցայս վայր ներկայացուցինք, աւելի եւս կը շեշտեն յիշեալ կրկին յիշատակարաններուն ազգակցական նկարագիրը: Ասկէ զատ կը ձգտին նաեւ ցուցնելու որ Մովսիսի Խորենացոյ բնագիրը չէ հնագոյնը: Ագաթանգեղոսի առաջնութիւնն արդէն ուրիշ կողմանէ ալ ակնյայտնի է: Նաեւ առանց խօսելու այն դիտողութեանց մասին որոնք գրական պատմութեան կը վերաբերին, Ագաթանգեղեայ առաջնութիւնն ամէն տարակուսէ վեր է նոյն իսկ այն պարագայէն որ իւր՝ դից անուանց տուած կարգը պարզապէս այն ուղեգիծն է, զոր բռնեց Ս. Գրիգոր կոռց դէմ իւր ըրած երեք արշաւանաց ժամանակ, այսինքն՝

1. Վաղարշապատէն յԱրտաշատ.
2. Վաղարշապատէն ի Բարձր-Հայս.
3. Վաղարշապատէն ի Կեսարիա եւ անկէ դարձն Աշտիշատի վրայէն:

Մովսէս Խորենացի. ալ նոյն կարգը կը պահէ. բայց Անահիտ-Արտեմիդայ կրկին մեհենին յիշատակութեան հանդիպելով՝ մին Արտաշատ եւ միւսը՝ Երէզ, կը ստիպուի Հայաստան բերել տալ Արտեմեայ կրկին արձանները, որոնց մին Փղքր-Ասիայէն բերուած ըլլայ, միւսը Ելլադայէն: Նաեւ միակ այս պարագան կը բաւէր ապացուցանելու իւր պատմածին արուեստակեալ ըլլալը:

Արնանք իբրեւ ապացուցուած նկատել որ Մովսէս Խորենացի՝ իւր Հայաստան մոլծուած յունական կռոց ցուցակն յօրինելու համար հետեւած է տաճարաց կործանման այն պատմութեան՝ զոր աւանդած է Ագաթանգեղոս:

Այն ժամանակի շրջանին՝ երբ կ'ապրէր Մովսէս Խորենացի, միայն շատ թերակատար գաղափար մը կրնար կազմուիլ Հայոց հնագոյն կրօնին մասին: Աւանդութիւնն անհետ կորսուած էր: Գրքերն՝ որ այն ատեն արդէն մեծ քանակութեամբ կը շրջէին, շատ քիչ կը խօսէին հնագոյն կրօններու մասին, ինչպէս նաեւ քիչ՝ օտար կրօններու նկատմամբ: Միայն մէկ քանին կը պայքարէին Սասանեանց մազդեզականութեան դէմ: Հնագոյն տաճարները նուիրուած էին նոր (քրիստոնէական) պաշտաման. հնագոյն տօները քրիստոնէացած: Հայաստանի մէջն ալ այնպէս էր այս ամէն նկատմամբ՝ ինչպէս բոլոր միւս աշխարհներն, որ քրիստոնէութեան դարձան, ի բաց առեալ միայն Յունաստանն ու Հռովմն, ուր փայլուն եւ անեղծանելի գրականութիւն մը հնագոյն պաշտամանց գոնէ յիշատակը կը պահէր:

Անկարելի է որ Ագաթանգեղոյ մեհեաններուն կործանման մասին պատմածը՝ նաեւ այն ատեն միակ բնագիրն էր, որ կրնար Մովսիսի Խորենացոյ տեղեկութիւններ մատակարարել հայ ազգային հեթանոսական կրօնից մասին, ինչպէս որ նոյնը նաեւ ցայսօր միակ խարխսն է

Այն ատեն կարելի եղաւ գիտնալ անոնց «Դէ-
Դէն» ուստի ծագած եկած ըլլալը: Արձանները
յաղթութեան ճշմարիտ նշանակներ էին, շքեղ
աւարներ, որոնցմով իրաւունք ունէին Հայք
պարծելու, վասն զի միեւնոյն ժամանակ արդիւնք
եւ ապացոյց էին իրենց արքայից աշխարհակալու-
թեանց ի Փոքր Ասիա, Յունաստան եւ Միջա-
գետք: Մ. Խորենացի ասով թերեւս կ'ուզէր
նաեւ նշանակել հայկական կռապաշտութեան
յունական ծագումը. արդեամբք ալ տեղ մը
բացորոշ չ'ըսեր թէ անդրիները կանգնուեցան
յառաջուրէն գոյութիւն ունեցող մեհաններու
մէջ. մանաւանդ թէ աւելի հակառակը կը հե-
տեւցուի այն եղանակէն, որով նախնաբար Անի
պահեստի դրուած կուռքերը բաշխուեցան մեր-
ձակայ աւանները: Սակայն այս վերջին խնդիրը
մեր հետազոտութեանց նիւթէն դուրս կը փնայ:

Եթէ ինչպէս որ կարծենք թէ այժմ ա-
պացուցինք, յունական կռոց Հայաստան մու-
ծուիլն որեւէ իրական դէպքի մը չի համա-
պատասխաներ, այլ թէ ընդհակառակն Մ. Խո-
րենացույ խորհրդածող երեւակայութեան ար-
դիւնքն է, իւր գրոց շատ մը գլուխներուն պատ-
մական արժէքը վտանգուած կ'ըլլայ: Այսպէս
այն ամէնն որ կը պատմուի յիշեալ կռոց Ար-
մաւրէն Բագարան եւ Բագարանէն Արտաշատ
փոխադրուելուն նկատմամբ՝ ուրիշ բան չի կրնար
ըլլալ բաց եթէ զարգացում նախնական կեղ-
ծիքին: Ասով աւելի հաստատութիւն կ'առնուն
այն տարակոյսներն՝ որ շատ մ'ուրիշ պատ-

Ճառներով արգէն ծագած էին Երուանդայ եւ Արտաշէսի Բ.ի թագաւորութեան պատմական ըլլալուն նկատմամբ. (գիրք Բ, գլ. 15—17) Արտաշէս Բ. իւր Մաժան որդին անուանած էր քրմապետ Արամազդայ յԱնի (գլ. 84), եւ նուիրակութիւն մը խաւրած յԵրէզ՝ Արտեմիսէն խնդրելու առողջութիւն եւ երկայն կեանք. (գլ. 17)

Այս երկու թագաւորաց իշխանութեան դէպքերը կը պատմուին մեզի Անւոյ քրմի մը ճոխութեամբն՝ Ուլիպի (Olympius) անուն, որ գրած ըլլայ մեհենաց պատմութիւն մը («Բէն-նախան պարտաւթիւն»¹, Բ, գլ. 16) եւ որուն մասին ուրիշ տեղ մ'ալ խօսք չ'ըլլար: Անի պաշտուած դիքն էր Արամազդ, այսինքն՝ Մովսիսի խորենացւոյ համար ողբալիւնն Զեւս

1 Այս առաջին անգամ չէ որ Մ. Խորենացի կը խօսի Բէն-նախան պարտաւթիւնը, ուր պարտաւթիւնը ըլլան Բաբելոնացի Բաբելոնի: Այս «Մեհենական պատմութիւնը» կային արգէն Երեւանի գիւղանին մէջ (Բ, 16), որոնք հոն փոխադրուած էին Մծբին քաղաքէն (Բ, 16) եւ Պոնտոսի Սինոպ քաղաքէն (Բ, 16): Նախընթաց հրատարակութեան մը մէջ (La légende d'Abgar, p. 361 ff.) ցուցուցինք որ կեղծակարծ յիշատակարանքը նկատելու է իբրեւ երեւակայական աղբիւրներ: Անկէ ետքն եկած ենք այն համոզման որ «Բէն-նախան պարտաւթիւնը» գաղափարը քաղած է Մ. Խորենացի Եւսեբիոսի Գրիգորի մատենէն՝ զոր այնչափ յաճախ կը գործածէ: Մանեթոն գրեց «Ի Բէն-նախան պարտաւթիւնը», ուր յոյն բնագիրն ունի՝ ἐκ τῶν ἱερῶν (Գրիգորի, Ա, 222): — «Զորոց ամենեցուն իսկ (այսինքն՝ զթագաւորացն) Գորգիս ունէին զմատենն Ի Բէն-նախան» ուր յոյնն է՝ εἶχον ἀναγραφὰς ἐν ταῖς ἱεραῖς βιβλοῖς. (անդ, Ա, 199.) տես նաեւ անդ՝ Ա, 208:

(Jupiter Olympien) եւ այս հաւանորէն կը մեկնէ քրմին անունը: Իսկ «Ուղիւպ», քրմին գրքին գալով՝ Մ. Խորենացի չըսեր որ իւր ձեռքն ունեցած ըլլայ զայն, եւ ոչ դէպք մը կը յիշէ յատկապէս իբրեւ անկէ փոխ առնուած: Աւելի լաւ տեղեկութիւն կու տայ մեզի ուրիշ տեղ մը (գլ. կզ), ուր կը կարդանք թէ Բարդեժան Ասորի «եմուտ նա յամուրն յԱնի, եւ ընթերցեալ շէնէնէն՝ պարսո-թի-նն (քնականապէս Ուղիւպի), յորում եւ զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր եւ որ ինչ առ իւրեաւն, եւ փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի, որ եւ ապա անտի յեղաւ ի յոյն բան¹»: Մ. Խորենացւոյ ծանօթ էր ասորի հերեսապետին գործը, եւ անկէ քաղուածք մ'ալ ըրած է հետեւեալ խօսքերով (անդ)՝ «Յորում պատմէ (Բարդեժան) ի Ֆէնէնիցն պարսո-թի-նն (ձեզր. «պաշտամանց²»), վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ (գլ. ծա, ծգ, ծե) քրմապետի ի Բագնացն աւանի (= Բագուան³) որ ի Բագրեւանդ գաւառի,

¹ Ասորի խմբագրութեան եւ ասորականէ յունարէնի թարգմանութեան այս յիշատակութիւնը փոխ առնուած է Եւսեբիոսէն (Պատմ. Եկեղ. Դ, Լ. հայ թրգմ. տպ. Վննա. էջ 312), որ Խորենացւոյ Բ. կզ գլխուն մեծ մասին աղբիւրն է: Սակայն Եւսեբեայ խօսքն է Բարդեժանայ գրուածոց մասին, որոնց մէջ ամենեւին չի յիշուիր «մեհենական Պատմութիւն» մը:

² Բնագրին մէջ կարդալու է «Պարսո-թի-նն» փոխանակ «պարսական» ընթերցման:

³ Բախոսան կամ Բախասան (գիցաւան, տես Hüb schmann, Armenische Grammatik, p. 113) Ադա-

բագին ի վերայ գերեզմանին շինեալ՝ զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեացեն, եւ ընդունիցին հեւրք երեկօթիւք: Յորում եւ զկնի վաղարշ տօն աշխարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամի նորոյ, ի մոռնն Նաւասարդի:»

Անհնար է այս տօնին մէջ՝ որ իբր թէ հաստատուած է վաղարշէն, չճանչնալ վերըստին այն տօնն որուն տեղ ուրիշ մը կարգեց Ս. Գրիգոր, Տրդատայ մկրտութենէն ետքը, ի յիշատակ այն սրբոց մարտիրոսաց՝ որոնց նշխարքները բերած էր Կեսարիայէն: Ստոյգ է՝ Ագաթանգեղոսայ այն տեղը (էջ 623) դժուարութիւններ կը յարուցանէ մեկնութեան: Ոմանք, ինչպէս Լանգլուա, հոն յիշուած կը գտնեն Ամանոր (նոր-տարի) դէք մը. ուրիշները՝ ինչպէս Գիւլորիէ, Գելցեր¹ եւն, հոն կը տեսնեն Վանոր (ապաստանարան տուող) դէք մը: Էմին թէ «Ամանոր»^{*} եւ թէ «Վանատուր» դէք կը գտնէր միանգամայն, բայց երկու դէքն կը նոյնացընէր:

Թանգեղոս (էջ 612) կ'ըսէ պարթեւական է անունս եւ անոր համազօրն է հայերէն «Դիցառն», զից կամ կողոս աւան. (Հմմտ. «Բագուան, որ անուանեալ կոչի ի պարթեւական լեզուէն Դիցաւան»¹) Մովսէս Խորենացի նոյնը կը փոխադրէ հոս «Բաբնայ առան» (բագիններու կամ սեղաններու աւան.) Հմմտ. Բ, ծե. Գ, կէ:

¹ Հմմտ. H. Gelzer, Zur arm. Götterlehre, p. 132 ff.

* Այս տեղն է՝ «Եւ գլխատակս վկայիցն բերելոց ժամադրեաց տօն մեծ հռչակել, յառաջագոյն կարծեալ մնոտեացն պաշտաման ի ժամանակի դիցն Ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից հիւրընկալ դիցն Վանատուրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղւոյ պաշտէին՝ յուրախութեան նաւասարդ աւուր:»

Պէտք է խոստովանիլ որ բնագիրն՝ իւր ներկայ վիճակին մէջ՝ կրնայ զանազան կերպով թարգմանուիլ: Մովսէս Խորենացի եւ Ագաթանգեղոսայ յոյն թարգմանն ուրիշ կերպ հասկըցած են. իրենք առանց տարակուսի իրենց աչքին առջեւն ունէին բնագիր մը որ քիչ մը տարբեր էր ներկայէն: Զիարդ եւ իցէ, Բարդեժանայ «մէհենական պատմութեանց», կոչումը յառաջ եկած է Ագաթանգեղոսայ այն տեղէն, զոր նշանակեցինք: Աւարտելով մեր խօսքն՝ հոս ալ կը հանդիպինք այնպիսի դէպքի մ'որ համանմանն է յունական դից Հայաստան մոլծուելուն, եւ կը հաստատենք Մովսիսի Խորենացւոյ՝ աղբիւրները ~~Քրեդիթ~~ (régressif) գործածելուն նոր դէպք մ'ալ:

11/10/2011 11:00 AM

11/10/2011 11:00 AM

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

- Ա. Գալեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնը Հեհայոց դատաստանագրոյն:
1. Պիշոֆ, Հեհայոց հին իրաւունքը: 2. Գոշեռ.
իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեհեպիշեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին ծիւզեանց. (պատկերազարդ:)
1890: 8° Երես՝ 50 Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակովբոս, Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տանի Արեւելեան Հայքի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Ուսումնասիրութիւնը Ստոյն-Կալիստենեայ Վարդուց Աղեքսանդրի.
1892: 8° Երես՝ Դ+272: Փր. 3.—
- Ջ. Ալպէր Տըվլէ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Փր. 1.—
- Ը. Մառ Նիկ., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Մոսկորիոս Անոփեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Փր. 1.25
- Ը. Գաբրիէր Ա., Նորագոյն աղբերը Մովսիս Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Փր. 1.—
- Թ. Գալեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հաւ լրագրութեան: Հտ. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: 8° Երես՝ 232. Փր. 2.50

- Ժ. Կոնիքի Փր. Կ., Զննութիւնք զրոց Դաւթի
Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Ե. Վ. Տաշեան:
1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան չ. Գրիգոր Վ., Հայք յՈղոսա-
քեթուադիս Դրանսիոյ 1680—1779: (1 զըն-
կատիւ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զննոք Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղա-
կան տունը: Թրգմ. չ. Բ. Վ. Պիլէգիկոյն: (6
տախտակ 55 պատկ.): 1894: 8° Երես՝ 103 Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկեան Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հտ. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. չ. Ե.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան չ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. չ. Հիւլաշման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. չ. Հիւլաշման, Հայկական Յատուկ անունք:
1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան չ. Եսկովրոս Վ., Մատենագրական
մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտ. Ա. Ա—Զ: 1895:
3° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան չ. Եսկովրոս Վ., Հայկական աշխատ-
սիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփո-
փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-
թեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը:
1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան չ. Գրիգոր Վ., Դրանսիոյ
Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա
Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի ստուերս: 1896: 8°
Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան չ. Եսկովրոս Վ., Վարդապետու-
թիւն առաքելոց անվանեալ կանոնաց մա-
տենը. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք
Թաղդէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Մատեն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-